

The Structure of Poetic Propositions in Nizami's *Makhzan al-Asrar*

Alireza Nabiloo

Corresponding author, Professor, Department of Persian Language and Literature, Qom University, Qom, Iran; a.nabiloo@qom.ac.ir

Article Type

Research Article

Article History

Received

July 04, 2023

Revised

May 15, 2024

Accepted

June 10, 2024

Published Online

December 22, 2025

Keywords

poetic proposition,
sentence structure,
grammatical elements,
rhetorical elements,
Makhzan al-Asrar,
Nizami.

ABSTRACT

This research examines the structure of poetic propositions in Nizami's *Makhzan al-Asrar*. The formation of poetic propositions differs significantly from standard prose syntax, as the interplay of grammatical and rhetorical elements creates unique and varied sentential structures. Analysis of *Makhzan al-Asrar* reveals that this fusion of grammatical and rhetorical components yields propositions distinct from those of ordinary language. These poetic propositions are first classified into two primary categories: relational and non-relational. Each category is further subdivided based on the dominant rhetorical figure, resulting in sub-types such as simile-oriented, metaphor-oriented, metonymy-oriented, irony-oriented, and allusion-oriented propositions. The study also identifies other distinct structures, including propositions with a deep construction rooted in literary tradition, those based on a paradoxical viewpoint, and those structured as proverbs. The findings demonstrate that the poetic propositions in *Makhzan al-Asrar* exhibit remarkable diversity. The profound influence of rhetorical elements has generated specialized syntactic architectures. This analytical framework can be applied to the works of other poets, paving the way for a more comprehensive understanding of the characteristics and innovations within the grammar of Persian poetry.

Cite this Article: Nabiloo, A. (2025). The structure of poetic propositions in Nizami's *Makhzan al-Asrar*. *Literary Text Research*, 29(106), 37-63. <https://doi.org/10.22054/ltr.2024.74649.3734>

© 2025 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 **Online ISSN:** 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/ltr.2024.74649.3734

**ATU
PRESS**

Introduction

The linguistic structure of poetry is distinct and more varied than that of other language types, resisting analysis through standard grammatical patterns alone. Furthermore, the poetic language of a stylistically individual poet possesses unique distinctions and specialties that differentiate it from the work of others. To accurately discern a poet's precise linguistic structure, it is necessary to analyze their language beyond the confines of conventional grammar. Fundamentally, in poetic language, meaning is not the sole priority; the mode of expression and the manner of presenting that meaning become paramount. In this regard, some poets are more imaginative, creative, and innovative, while the language of others may hew more closely to the standard language of their period. In any case, poetic language opens a space for aesthetic taste and linguistic innovation, which serves to distinguish the poet's individual voice. It is for this purpose that this study investigates poetic propositions and their typology in Nizami's *Makbẓan al-Asrar*. The results demonstrate that the structure of these sentences differs significantly from standard prose syntax. The integration of rhetorical figures and literary devices profoundly alters the underlying grammatical framework. This variety in rhetorical structures modifies relatively fixed grammatical patterns, rendering the poem's sentences highly distinct and diverse. Consequently, although grammatical structures are typically stable and predictable, in poetic texts we encounter a remarkable array of syntactic forms.

Literature Review

There are several articles concerning Nizami's language and his compositions, some of which are mentioned here. The article "Ganjavi's Nizami Speech: A Brief Comment on Words and Interpretations in *Khosrow Shirin* and *Makbẓan al-Asrar*" (Shaf'i, 1356) examines specific words and expressions used by Nizami, providing their semantic equivalents by citing verses from the poet. "Compounding in *Makbẓan al-Asrar*" (Yousefi, 2010) deals with compound words in *Makbẓan al-Asrar* and briefly examines the emergence of new words and their grammatical structure. In the article "Musical-Linguistic Creativity in Nizami's *Makbẓan al-Asrar*" (Firouziyan, 2008), the focus is on linguistic innovations at the level of vocabulary and new compositions, analyzing the impact of these innovations on the musical-linguistic structure. The article "Lexical Combinations in the *Khamsa* of Nizami" (Ghasmpour, 2010) concentrates on Nizami's lexical combinations across his quintet. "Language Functions in Nizami's *Makbẓan al-Asrar*" (Toghyani and Najafi, 2013) examines the linguistic functions in the text, analyzing Nizami's language through three parts: praises and supplications, nocturnal solitudes, and allegorical-moral stories. The article "Nizami Ganjavi's Language" (Poornamdaryan and Mousavi) attempts to prove that Nizami's poetic language was Dari Persian by comparing it with his contemporaries in Ganja, casting doubt on the attribution of Turkish poems to him and suggesting they belong to a later poet, Nizami Qaramanli (9th century AH). As is evident, the subjects of the articles above are different and

diverge greatly from the subject of the present article. Therefore, this article adopts a new and different approach, aiming to reveal some of the lesser-known aspects of the poetic language in *Makhzan al-Asrar*.

Methodology

The current research is descriptive and analytical, based on library sources. After a study of Nizami's *Makhzan al-Asrar*, the structure of its poetic propositions has been analyzed and categorized in terms of grammar and rhetoric.

Conclusion

The poetic propositions in Nizami's *Makhzan al-Asrar* are remarkably diverse and intricate. A detailed analysis of their structure necessitates a combined grammatical and rhetorical approach. Standard grammar alone is insufficient for this task, as it lacks the necessary tools to provide a full description of their composition. Conversely, the integration of rhetorical elements into the text significantly impacts its grammatical framework, generating a wide variety of propositions. Relational and non-relational propositions based on metaphor, simile, irony, allusion, paradox, proverb, and similar devices represent only one facet of the poetic propositions found in Nizami's *Makhzan al-Asrar*. Undoubtedly, the introduction and combination of these core elements further multiplies the number and variety of such structures. This research represents an initial foray into this fascinating field, as the distinctive language of any stylistically unique poet offers similar potential for novelty and diversity. By examining the intertwined grammatical and rhetorical structures, a more precise and comprehensive description of a poet's language can be achieved.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی وسط اعلیٰ تہذیبی
پرائیویٹ جامعہ علوم انسانی

ساختار گزاره‌های شعری در مخزن الاسرار نظامی

استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران؛ a.nabiloo@gom.ac.ir

علیرضا نبی‌لو

چکیده

در این پژوهش به بررسی ساختار گزاره‌های شعری در مخزن الاسرار پرداخته شده است، ساختار جمله‌بندی و شکل‌گیری گزاره‌های شعری با جمله‌بندی گزاره‌های عادی زبان تا حدودی متفاوت‌تر است و آمیختگی عناصر دستوری و بلاغی، ساختارهای متنوعی در این گزاره‌ها ایجاد می‌کنند. با مطالعه مخزن الاسرار مشخص می‌شود که تلفیق عناصر دستوری و بلاغی، گزاره‌هایی متفاوت‌تر از گزاره‌های زبان معیار و عادی ایجاد کرده است. این گزاره‌های شعری ابتدا در دو بخش گزاره‌های غیراسنادی و اسنادی دسته‌بندی شده‌اند و ذیل هر دسته، متناسب با نوع آمیختگی عناصر دستوری و بلاغی، گزاره تشبیه‌محور، گزاره استعاره‌محور، گزاره مجازمحور، گزاره کنایه‌محور و گزاره تلمیح‌محور قرار می‌گیرند. سپس به گزاره‌های دیگری مانند گزاره با ژرف‌ساخت سنت ادبی، گزاره با ژرف‌ساخت متناقض‌نما و گزاره با ژرف‌ساخت ضرب‌المثلی اشاره می‌شود. این پژوهش نشان می‌دهد که گزاره‌های شعری مخزن الاسرار بسیار متنوع است و تأثیرپذیری آن از عناصر بلاغی به ایجاد ساختارهای ویژه‌ای در گزاره‌ها انجامیده و این موضوع را می‌توان در اشعار سایر شاعران نیز واکاوی کرد و به ویژگی‌ها و نوآوری‌های دستور زبان شعر فارسی بیشتر دست پیدا کرد.

نوع مقاله
مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله
تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۴/۱۳
تاریخ بازنگری:
۱۴۰۳/۰۲/۲۶
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۰۳/۲۱
تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها
گزاره شعری،
جمله‌بندی،
عناصر دستوری،
عناصر بلاغی،
مخزن الاسرار،
نظامی.

استاد به این مقاله: نبی‌لو، علیرضا. (۱۴۰۴). ساختار گزاره‌های شعری در مخزن الاسرار نظامی. متن پژوهی ادبی، ۲۹(۱۰۶)، ۶۳-۳۷.

<https://doi.org/10.22054/ltr.2024.74649.3734>

© ۱۴۰۴ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

ساختار زبان شعر نسبت به سایر گونه‌های زبانی متفاوت‌تر و متنوع‌تر است و نمی‌توان صرفاً با الگوی زبان معیار آن را تجزیه و تحلیل کرد. از سوی دیگر زبان شعری هر شاعر صاحب سبک نیز دارای تمایزات و اختصاصاتی است که ممکن است سخن او را از سخن دیگر شاعران متمایز کند. برای دست یافتن به ساختار دقیق زبانی هر شاعر باید فراتر از ساختار دستور معمول، زبان او را بررسی کرد. اصولاً در زبان شعر، معنا در اولویت نیست و طرز بیان و چگونگی آرایه آن معنا اهمیت پیدا می‌کند؛ برخی شاعران از این نظر، تصویرسازتر، ترکیب‌سازتر و نوآورتر هستند و برخی زبانشان به زبان معیار همان دوره ممکن است نزدیک‌تر باشد. در هر حال در زبان شعر، پای ذوق و قریحه و نوآوری‌های شاعرانه باز می‌شود و همین امر ممکن است زبان شاعر را متمایز کند. به همین منظور در این پژوهش به بررسی گزاره‌های شعری و اقسام آن در مخزن الاسرار نظامی پرداخته شده، و نتایج پژوهش نشانگر آن است که ساختار این گزاره‌ها بسیار متفاوت‌تر از گزاره‌های زبان معیار است و در اثر ورود شگردهای بلاغی و صناعات ادبی، ساختار دستوری گزاره‌ها بسیار تنوع پیدا می‌کند. تنوع ساختارهای بلاغی باعث تغییر در ساختارهای نسبتاً ثابت دستوری شده و جمله‌بندی‌های شعر را بسیار متفاوت و متنوع کرده است، بنابراین هر چند ساختارهای دستوری ساختارهای نسبتاً ثابت و یکسانی هستند اما در متون شعری با ساختارهای متنوعی روبه‌رو می‌شویم. هر چه اشعار در سطح ادبی و بلاغی، پیچیده‌تر و مصنوع‌تر شوند کاربرد عناصر دستوری نیز متفاوت‌تر می‌شود؛ مثلاً در اشعاری که بسامد استعاره‌ها بیشتر است تفاوتی که بین سطح روساخت و ژرف‌ساخت زبان ایجاد می‌شود به پیچیدگی عناصر دستوری منجر می‌شود؛ اما در اشعاری که تشبیه در آن‌ها بسامد بیشتری دارد این پیچیدگی کمتر است. اصولاً کاربرد آرایه‌ها و صناعات ادبی در تنوع ساختار دستوری بیت تأثیر می‌گذارد.

ساختار زبان مخزن الاسرار نظامی با بهره‌گیری از این آرایه‌ها و عناصر بلاغی از پیچیدگی خاصی برخوردار شده است «زبان نخستین منظومه نظامی، بی‌اندازه دشوار است. شاید وی خواسته است که در آن، تسلط خود را به تکنیک پیچیده شعری نشان دهد» (برتلس، ۱۳۵۵: ۷۱)، زبان نظامی در دیگر منظومه‌ها نیز از اختصاصات و ویژگی‌هایی برخوردار است که منحصر به اوست و کمتر شاعری را می‌توان از این منظر با او مقایسه کرد. «وی در انتخاب الفاظ و کلمات مناسب و ایجاد ترکیبات خاص تازه و ابداع و اختراع معانی و مضامین نو و دلپسند در هر مورد، و تصویر جزئیات و نیروی تخیل ... و به کاربرد تشبیهات و استعارات مطبوع و نو در شمار کسانی است که بعد از خود نظیری نیافته است» (صفا، ۱۳۸۱: ۸۰۸) باید توجه کرد که ویژگی‌های خاص زبانی او هم در ترکیبات و

جمله‌بندی‌ها و در سطح دستوری ظهور پیدا می‌کند و هم در آفرینش‌های بلاغی. «نظامی در لفظ و معنی و موضوع مبتکر است و طراوت و تازگی در کلام او موج می‌زند و همین سبک تازه سبب شده است که او را مطرزی بنامند» (زنجانی، ۱۳۷۳: سه). در سطح بلاغی، تنوع و ازدحام تصاویر شعری بکر، از او شاعری یگانه و تکرار نشدنی آفریده است. «اگر شعرا را بر حسب تنوع و تعداد صورخیال دسته‌بندی کنیم شاید صدرنشین این رده‌بندی جز نظامی کسی دیگر نباشد. او بر اثر نگرشی دقیق و احساسی عمیق و خلاقیت شعری تشبیهات و استعارات و کنایاتی آورده است که در نوع خود کم‌نظیر می‌باشد» (زنجانی، ۱۳۷۷: ۶۰). یکی دیگر از ویژگی‌های زبانی او تلفیق زبان حکمی و تعلیمی با زبان عامیانه آن روزگار است و این امر موجب شده در کنار آن اصطلاحات، از امثال و ضرب‌المثل‌ها و باورهای عامه بسیار بهره بگیرد «چنان می‌نماید که انتخاب این زبان مخصوصا با تناسبی که در جمع بین عناصر عامیانه و برخی الفاظ اهل مدرسه در آن هست کاملا از روی تامل و با توجه به شیوه‌ای که پاسخگوی نیاز گوینده در تقریر معانی مورد نظر اوست صورت گرفته باشد» (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۲۲۳). همه این ویژگی‌هایی که اجمالاً بیان گردید باعث شده ساختار و دستور زبان نظامی، خاص و متمایز از دیگر شاعران شود. «خاورشناسان معتقدند که شعر منطقه قفقاز و آذربایجان با طرز بیان و واژگان و دستور زبان خاص، حاوی ویژگی‌هایی است که در سایر شعرای شرق ایران دیده نمی‌شود و یا کمتر به چشم می‌خورد» (احتشامی هونه گانی، ۱۳۷۲: ۱۲۲). نکته مهم آن است که این نوع زبان شاعرانه منحصر به فرد و خاص را صرفا با قواعد دستوری زبان معیار نمی‌توان تحلیل و ارزیابی کرد. چنان‌که گذشت زبان این اشعار آمیخته به مباحث بلاغی است و با زبان عادی تفاوت دارد، به‌خاطر همین تفاوت نباید توقع داشت قواعد زبان معیار و زبان غیرادبی بتواند تمام زوایای زبان شعر را بشناساند. در هر حال باید بین تحلیل دستوری یک جمله عادی، و شعر فرقی وجود داشته باشد. در بیشتر مواقع با تغییر ساختار شعر به نفع قواعد دستوری، درصدد اعمال و تحمیل قواعد دستوری بر شعر هستیم که باعث نایده گرفتن جنبه‌های زیبایی‌شناسانه شعر می‌شود و شعر را با تمام زیبایی‌هایش به یک جمله عادی از زبان معیار تقلیل می‌دهیم. در اینجا صحت تحلیل دستوری و تعیین نقش‌ها و نوع دستوری، هدف اصلی قرار می‌گیرد و ظرایف و زیبایی‌های شعر فراموش می‌شود. بنابراین در گزاره‌های شعری به جای مقوله‌های دستوری و نوع و نقش دستوری باید از عناصر دستوری- بلاغی در کنار هم بهره گرفت تا تمام زوایای شعر به‌همراه عناصر زیبایی‌شناسانه آن حفظ شود و با این شیوه نیاز نیست که ابیات را به یک جمله خوش ساخت معیار تقلیل دهیم. این

گزاره‌ها در متون شعری نظیر مخزن‌الاسرار بسامد بیشتری دارند و معمولاً از منطق قواعد دستوری گریزان هستند.

۱. پیشینه پژوهش

درباره زبان نظامی و ترکیب‌سازی‌های او مقالاتی وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: مقاله «سخن نظامی گنجوی: نظری به اجمال در لغت‌ها و تعبیرها: خسرو شیرین - مخزن‌الاسرار» (شفیعی، ۱۳۵۶)؛ این مقاله ناظر بر برخی کلمات و تعابیر نظامی است و معادل معنایی آن‌ها را با ذکر ابیاتی از شاعر نشان می‌دهد. مقاله «ترکیب‌سازی در مخزن‌الاسرار» (یوسفی، ۱۳۷۰)؛ این مقاله به ترکیب‌سازی در مخزن‌الاسرار پرداخته و پدید آمدن کلمات جدید و ساختمان دستوری آن‌ها را اجمالاً بررسی کرده است. مقاله «آفرینشگری موسیقایی - زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی» (فیروزیان، ۱۳۸۸)؛ در این مقاله بیشتر به نوآوری‌های زبانی در سطح واژگان و ترکیبات تازه، و تأثیر نوآوری‌ها در ساختار موسیقایی-زبانی توجه شده و ساختار برخی از ترکیبات واکاوی شده است. مقاله «ترکیب‌سازی‌های واژگانی در پنج گنج نظامی» (قاسمی‌پور، ۱۳۹۰)؛ این مقاله ناظر بر ترکیب‌سازی‌های واژگانی نظامی در پنج گنج است و عناوینی مانند ترکیبات ونددار و شبه ونددار، صفت فاعلی و مفعولی مرکب مرخم، ترکیبات اسمی و وصفی بررسی شده است. مقاله «کارکردهای زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی» (طغیانی و نجفی، ۱۳۹۳)؛ این مقاله به بررسی کارکردهای زبانی نظامی در مخزن‌الاسرار می‌پردازد و از این منظر زبان نظامی را در سه بخش: اول، ستایش خداوند و مناجات و مدح پیامبر، دوم، خلوت‌نشینی‌های شبانه و بخش سوم، داستان‌های تمثیلی و اخلاقی واکاوی می‌کند. مقاله «زبان نظامی گنجوی» (پورنامداریان و موسوی)؛ در این مقاله سعی شده با بررسی زبان نظامی و مردم هم‌عصر او در گنجه، اثبات شود که زبان شعری نظامی، فارسی دری بوده، و درباره انتساب اشعار ترکی به نظامی تردید وجود دارد و شعرهای ترکی منتسب به نظامی، مربوط به شاعری به نام نظامی قارامانلی است که در قرن نهم هجری می‌زیسته است. همان‌طور که دیده می‌شود موضوع مقالات فوق متفاوت است و با موضوع مقاله حاضر تمایز زیادی دارد؛ بنابراین موضوع این مقاله دارای رویکرد جدید و متفاوتی است و می‌تواند برخی از زوایای کمتر شناخته شده زبان شعری مخزن‌الاسرار را نشان دهد.

۲. روش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی، مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای شکل گرفته؛ یعنی پس از مطالعه مخزن‌الاسرار نظامی، ساختار گزاره‌های شعری آن از نظر دستوری و بلاغی واکاوی و دسته‌بندی شده است. در این روش، ابتدا باید گزاره‌ها از نظر روساخت دستوری بررسی شوند و ساختار اسنادی و غیراسنادی آن‌ها مشخص گردد، سپس با توجه به ژرف‌ساخت بلاغی گزاره‌ها، دسته‌بندی دیگری - که از تلفیق عناصر دستوری و بلاغی به دست می‌آید - ارائه می‌شود.

۳. یافته‌ها

در این پژوهش بر تحلیل و بررسی ساختار گزاره‌های شعری تمرکز می‌شود و با بهره‌گیری از مخزن‌الاسرار نظامی، موضوع واکاوی می‌شود. با توجه به تنوع شعر فارسی، این گزاره‌ها متعدد می‌شوند؛ البته اساس تقسیم‌بندی آن‌ها، مبتنی بر ساختارهای دستوری است و در کنار مباحث دستوری به عناصر بلاغی بیت نیز توجه شده است. ابتدا بر حسب فعل که از مهمترین ارکان جمله است گزاره‌های ادبی (دستوری - بلاغی) به دو دسته گزاره‌های شعری غیراسنادی و گزاره‌های شعری اسنادی تقسیم می‌شوند، سپس زیرشاخه‌های آن‌ها بررسی می‌گردد:

۳-۱. گزاره‌های غیراسنادی

در گزاره‌های شعری غیراسنادی، روابط اسنادی حاکم نیست و افعال آن غیراسنادی است، این گزاره‌های شعری عمدتاً مبتنی بر تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه و تلمیح و غیره است، و گاهی تلفیقی از این عناصر بلاغی در یک گزاره دیده می‌شود:

۳-۱-۱. گزاره غیراسنادی تشبیهی (گزاره تشبیه‌محور)

در این نوع گزاره، تشبیه مرکزیت دارد و ساختار گزاره تحت تأثیر تشبیه شکل گیرد و نقش عناصر دستوری از این تشبیهات تأثیرپذیر می‌شود:

رخش بر او چون جگرش گرم کرد پشت کمان چون شکمش نرم کرد

(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۰۹)

مصراع دوم گزاره غیراسنادی تشبیهی است، پشت کمان به شکم آهو تشبیه شده است «پشت کمان را از مالش چون شکم آهو نرم کرد» (همان)؛ از نظر دستوری پشت کمان نقش مفعولی دارد و شکم، متمم است.

تات چو فندق نکند خانه تنگ بگذر ازین فندق سنجاب رنگ (همان: ۱۱۳)

در گزاره غیراسنادی تشبیهی مصراع اول، خانه یا گور در تنگی به فندق تشبیه شده؛ یعنی تا آسمان، گور تو را مانند فندق، تنگ و کوچک نکند؛ از نظر دستوری فندق متمم و خانه مفعول است.

نرمی دل می طلبی نیفه وار نافه صفت تن به درشتی سپار (همان: ۱۰۰)

در گزاره غیراسنادی تشبیهی مصراع اول، بین نرمی دل و نیفه رابطه شباهت وجود دارد؛ یعنی مانند نیفه، دل را نرم می خواهی یا نرمی دل را نیفه وار می خواهی؛ در هر دو وجه رابطه شباهت برقرار است، در خوانش اول دل مفعول و نیفه متمم است و در خوانش دوم نرمی دل مفعول و نیفه وار تمیز است.

مرغ هوا در دلم آرام کرد دانه تسبیح مرا دام کرد (همان: ۱۲۰)

مصراع دوم گزاره غیراسنادی تشبیه است، تلویحاً دانه تسبیح (مشبه) به دام (مشبه به) تشبیه شده؛ مرغ هوا، گروه نهادی است، دانه تسبیح، نقش مفعول دارد و دام تمیز است.

بر فلک میوه جان گفته اند میشنوش کان به زبان گفته اند (همان: ۱۱۲)

در گزاره غیراسنادی تشبیهی مصراع اول، انسان به میوه جان تشبیه شده؛ یعنی تو را بر فلک میوه جان گفته اند، تو مفعول و میوه جان تمیز است.

نمونه دیگری از حافظ آورده می شود تا در کنار هم قرار گرفتن دو تشبیه اضافی در یک گزاره نشان داده شود:

خورشید می ز مشرق ساغر طلوع کرد گر برگ عیش می طلبی ترک خواب کن

(حافظ، ۱۳۶۹: ۲۷۳)

در این نوع از گزاره ها روابط تشبیهی کلمات غالب است، می به خورشید تشبیه شده و ساغر به مشرق؛ فعل طلوع کرد تحت تأثیر معنایی هر دو مشبه است، هر چند از نظر نقش دستوری، می و

ساغر مرکزیت نقشی دارند؛ اما به دلیل همین رابطه شباهت، خورشید نهاد، می مضاف‌الیه، مشرق متمم و ساغر مضاف‌الیه است، هرچند در واقع می، نهاد و ساغر متمم است.

۳-۲. گزاره غیراسنادی استعاری (گزاره استعاره‌محور)

در ساختار این نوع گزاره‌ها ممکن است تشبیه نیز به کار رفته باشد؛ اما گرانیگاه گزاره بر استعاره استوار است:

صبح برآمد چه شوی مست خواب کز سر دیوار گذشت آفتاب (نظامی، ۱۳۸۳: ۹۳)

صبح برآمد گزاره غیراسنادی استعاری، و صبح نهاد استعاری آن است؛ این گزاره ظاهراً شبیه گزاره‌های عادی زبان است ولی صبح استعاره از پیری، و خواب هم استعاره از غفلت جوانی است «صبح: موی سپید و دوره پیری» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۱۹)؛ با این توضیح از گزاره‌های معمول زبان فاصله می‌گیرد. باید توجه کرد که **صبح برآمد** در معنای معمول و فارغ از اینکه صبح استعاره از پیری باشد، باز گزاره غیراسنادی استعاری است که از نهاد عادی صبح، به همراه فعل برآمد، گزاره استعاری ساخته است.

پره گل (پرده گل) باد خزانیش برد آمد پیری و جوانیش برد (نظامی، ۱۳۸۳: ۹۴)

مصراع اول گزاره غیراسنادی استعاری است، پره گل یا پرده گل استعاره از جوانی و چهره گلگون است و نقش مفعولی دارد، باد خزان نیز نهاد دستوری، و استعاره از مرگ و پایان عمر است؛ مصراع دوم هم از گزاره قبل رمزگشایی کرده و آن را به زبان معیار معنا می‌کند.

شاهد باغست درخت جوان پیر شود بشکندش باغبان (همان: ۹۵)

مصراع دوم حاوی دو گزاره اسنادی و غیراسنادی استعاری است، درخت جوان استعاره از جوانی، درخت پیر استعاره از پیری، و باغبان استعاره از خداوند است. درخت جوان نهاد و پیر مسند است، باغبان نهاد گزاره دوم و بشکندش فعل و مفعول است.

سبزتر از برگ ترنج آسمان آمده نارنج به دست آن زمان (همان: ۵۶)

گزاره غیراسنادی استعاری در دو مصراع قرار گرفته «سبز آسمان ترنجی رنگ، علم صبح و نارنج خورشید را بر دست گرفت» (همان)؛ آسمان سبزتر از برگ ترنج، گروه نهادی است، عبارت **نارنج به دست** به نظر می‌رسد نقش قیدی دارد تا اینکه بر حسب معنای دستگردی آن را مفعول بدانیم،

فعل لازم آمد هم دلیل دیگری است بر اینکه گزاره، مفعول‌پذیر نیست؛ از نظر بلاغی، نارنج کاربرد استعاری دارد و در معنای ماه (نظامی، ۱۳۷۲: ۲۶۵) یا خورشید (نظامی، ۱۳۸۳: ۵۶) است.

لاله ز تعجیل که بشتافته از تپش دل خفقان یافته (همان: ۵۷)

در این بیت نیز گزاره غیراسنادی استعاری دیده می‌شود، لاله نهاد است که شفتن و خفقان یافتن به آن نسبت داده شده، و ساختار استعاری گزاره نیز کاملاً مشخص است.

۳-۱-۳. گزاره غیراسنادی مجازی (گزاره مجاز محور)

این نوع گزاره در عین حال که غیراسنادی است مبتنی بر یکی از اقسام مجاز است و با گزاره‌های عادی زبان متفاوت می‌شود:

موی سپید از اجل آرد پیام پشت خم از مرگ رساند سلام (همان: ۹۴)

در هر دو مصراع گزاره غیراسنادی با نهاد مجازی دیده می‌شود، موی سپید و پشت خم مجازاً یعنی پیری، نهاد روساختی و نهاد ژرف‌ساختی هر دو بی‌جان هستند و به همین دلیل فعلی که به آن ارجاع می‌شود نهایتاً گزاره را به گزاره استعاری تبدیل می‌کند، آرد پیام و رساند سلام، هر دو فعل و مفعول هستند که به نهادهای مذکور برمی‌گردند.

شهر و سپه را چو شوی نیکخواه نیک تو خواهد همه شهر و سپاه (همان: ۷۹)

در مصراع دوم، گزاره غیراسنادی، مبتنی بر مجاز است؛ یعنی شهر مجازاً به معنی اهل شهر، و سپاه نیز مجازاً به معنی سپاهیان به کار رفته است.

۴-۱-۳. گزاره غیراسنادی کنایی (گزاره کنایه محور)

گزاره غیراسنادی با ساختار کنایی از دیگر گزاره‌های زبان شعر است، در این نوع گزاره، محوریت با کنایه است و سایر عناصر زبانی و دستوری تحت تأثیر کنایه توجیه می‌شوند:

صبح بر آمد چه شوی مست خواب؟ کز سر دیوار گذشت آفتاب (نظامی، ۱۳۸۳: ۹۳)

مصراع دوم گزاره غیراسنادی کنایی است که در داخل خود استعاره نیز دارد یعنی آفتاب استعاره مصرحه است از عمر، که در داخل ترکیب کنایی آفتاب از سر دیوار گذشتن «نزدیک شدن غروب، کنایه از سپری شدن عمر و رسیدن مرگ» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۱۹)، قرار گرفته است. اگر مصراع دوم

صرفاً به عبور آفتاب از سر دیوار اشاره داشت، و گذر عمر مورد نظر نبود، با گزاره غیراسنادی استعاری روبه‌رو می‌شدیم که فقط گذشتن به آفتاب نسبت داده می‌شد و دیگر کاربرد کنایی نداشت.

نی به شکر خنده برون آمده زرده گل نعل به خون آمده (نظامی، ۱۳۸۳: ۵۶)

مصراع دوم حاوی گزاره غیراسنادی کنایی است، زرده گل، نهاد و اضافه تشبیهی است و نعل به خون آمده، کنایه از سرعت و با عجله آمدن است «گویی سواری با شتاب آمده نعل اسبش خونین شده است» (نظامی، ۱۳۸۹: ۲۸۴).

نوح درین بحر سپر بکند خضر درین چشمه سبو بشکند (نظامی، ۱۳۸۳: ۳۶)

گزاره غیراسنادی کنایی مصراع اول، اگر گزاره عادی فرض شود به این معنا خواهد بود که حضرت نوح وقتی به این دریا برسد سپر خود را می‌افکند، این معنا قطعاً مورد نظر نظامی نیست؛ بلکه بحر استعاره از عرفان (نظامی، ۱۳۷۲: ۲۲۸)، و مخزن‌الاسرار (نظامی، ۱۳۸۹: ۲۵۶) است، و سپر افکندن در آن، کنایه از عاجز شدن است. در مصراع دوم نیز چشمه، استعاره از عرفان و هنر سخنوری دانسته می‌شود و سبوشکستن در این بیت کنایه از ناامید شدن است، یعنی حضرت خضر «شعر را با ارزش‌تر از آب حیات می‌بیند» (نبی‌لو، ۱۳۹۲: ۱۴۱).

وانکه عنان از دو جهان تافتست قوت ز دیواره دل یافتست (نظامی، ۱۳۸۳: ۴۷)

مصراع اول، گزاره غیراسنادی کنایی است و عنان تافتن کنایه از روی گرداندن است؛ اگر آن را در معنا و کاربرد عادی‌اش ببینیم دریافت درستی از بیت نخواهیم داشت، در این جا عناصر استعاری در گزاره وارد نشده و ساختار دستوری و بلاغی پیچیده‌ای در آن دیده نمی‌شود.

هم به تو بر سخت جفا کرده‌اند زان رسنت سست رها کرده‌اند (همان: ۱۱۴)

مصراع دوم دارای گزاره غیراسنادی کنایی است، رسن را سست رها کردن کنایه از آزاد و مختار گذاشتن است؛ این امر برای حیوانات کاربرد دارد و اطلاق آن برای انسان خارج از معنای کنایی آن، پذیرفتنی نیست.

آتش در خرمن خود می‌زنی دولت خود را به لگد می‌زنی (همان)

در مصراع دوم اگر گزاره در معنای عادی‌اش در نظر گرفته شود قابل توجه نخواهد بود یعنی نمی‌توان با لگد، به بخت و اقبال ضربه زد، بنابراین باید به سراغ کاربرد کنایی آن رفت، لگدزدن

کنایه از دور کردن و در این جا از دست دادن است «به نادانی منافع را از دست دادن» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۵۲)؛ لگد زدن به امر غیر مملوسی مانند بخت و سعادت با کاربرد استعاری نیز همراه می شود.

مرغ پر انداخته یعنی ملک خرجه در انداختن یعنی فلک (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۴)

خرجه قائل شدن برای فلک موجب استعاری شدن گزاره شده است اما ترکیب خرجه در انداختن با توجه به ابهام و پوشیدگی ای که دارد سبب کنایی شدن و خیال انگیزتر شدن ساختار این گزاره شده است؛ این کنایه می تواند واجد این معانی باشد: نشاط و سماع صوفیانه (همان)، نشاط (نظامی، ۱۳۷۲: ۱۷۷) و کنایه از تسلیم محض (دهخدا)؛ علاوه بر این معانی به معنای روشن شدن فلک و کنار رفتن تاریکی و کبودی آسمان (نبی لو، ۱۳۹۲: ۱۰۲) هم می تواند باشد.

۳-۱-۵. گزاره غیراسنادی تلمیحی (گزاره تلمیح محور)

در این نوع گزاره، تلمیحی محوریت و مرکزیت پیدا می کند و از گزاره عادی متمایز می شود:

روزی از آنجا که فراغی رسید باد سلیمان به چراغی رسید (نظامی، ۱۳۸۳: ۸۶)

در مصراع دوم گزاره غیراسنادی تلمیحی دیده می شود که با عناصر بلاغی دیگر یعنی مجاز، کنایه و استعاره پیوند خورده است؛ محوریت گزاره به حضرت سلیمان بر می گردد و باد سلیمان، گروه نهادی است، چراغ متمم است و رسید فعل؛ اما باد مجازاً نفس «باد نفس اعتراض وی به چراغ مردی روشندل رسید» (همان) و گفتار «گفتار اعتراض آمیز سلیمان» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۱۰) است، و در معنی عادی به کار نرفته، چراغ هم استعاره از پیر برزگر است و مجموع باد به چراغ رسیدن، کنایه از خاموش کردن و سبب کدورت خاطر شدن است. در اینجا به بادی که تحت تسخیر سلیمان نبی بود اشارتی ندارد.

باد در او دم چو مسیح از دماغ باز رهان روغن خود زین چراغ (نظامی، ۱۳۸۳: ۷۹)

مصراع اول گزاره غیراسنادی تلمیحی است که به حضرت مسیح مربوط می شود و گزاره، دارای کنایه و تشبیه است. باد ظاهراً مفعول و او یا خورشید متمم گزاره است و مسیح هم متمم بعدی است. باد دمیدن در این گزاره کنایه از خاموش کردن است و معنای شعله ور کردن آتش، در نظر نیست، «بر چراغ خورشید باد بدم و خاموش کن مانند عیسی...» (همان)؛ در مصراع دوم، روغن خود را سوزانیدن «کنایه از عمر خود را بیهوده تلف نکردن» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۰۰) است.

گرگ سگی بر گذر افتاده بود یوسفش از چه به در افتاده بود (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۳۶)

در هر دو گزاره غیراسنادی که به هم مرتبط هستند تلمیح دیده می‌شود و با استعاره‌هایی که در آن به کار رفته از گزاره‌های عادی زبان متمایز می‌شود و بدون در نظر گرفتن بُعد تلمیحی و استعاری آن، با گزاره اشتباهی مواجه می‌شویم. تلمیح به داستان حضرت یوسف و در چاه افتادن او و دریده شدن پیراهنش توسط گرگ در گزاره‌ها مرکزیت دارد؛ صرفاً با در نظر گرفتن این تلمیح، گزاره، منطقی و بی‌نقص نخواهد بود. با وارد کردن عناصر استعاری، معنای گزاره درست و منطقی می‌شود؛ یوسف استعاره از روح، و چاه استعاره از جسم است «روح او از چاه تن بیرون رفته بود» (نظامی، ۱۳۸۹: ۳۲۳).

گرنه سگی طوق ثریا مکش گرنه خری بار مسیحا مکش (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۲۷)

مصراع دوم گزاره غیراسنادی است که تلمیح دارد به داستان حضرت عیسی؛ البته صرفاً با تکیه بر این تلمیح نمی‌توان دریافت دقیق و کاملی از گزاره به دست آورد؛ زیرا در این حالت حاصل معنا این است که اگر خر نیستی بار حضرت عیسی را مبر، این گزاره هر چند رساخت درستی دارد ولی منظور نظامی محدود به آن نیست؛ بلکه با توجه به بافت متن مراد این است که اگر انسانی و حیوان نیستی منت‌دار کسی مشو.

۲-۳. گزاره‌های اسنادی

در این گزاره‌ها روابط اسنادی حاکم است و عناصر دستور و بلاغی با اسناد، گزاره را می‌سازند، این گزاره‌ها نیز ممکن است مبتنی بر تشبیه، استعاره و... باشند:

۱-۲-۳. گزاره اسنادی تشبیهی (گزاره تشبیه‌محور)

این گزاره‌های اسنادی دارای نهاد و مسندند و با بهره‌گیری از رابطه شباهت شکل گرفته‌اند یعنی رساخت آنها حاوی ژرف‌ساختی تشبیهی است و بدون توجه به این امر گزاره‌ها ممکن است بی‌معنا و ناقص باشند:

مسندالیه و مشبه + مسند و مشبه‌به + صفت

صبح چراغی سحرافروز شد کحلی شب قرمزی روز شد (نظامی، ۱۳۸۳: ۵۳)

این گزاره اسنادی از طریق تشبیه شکل گرفته و در واقع مسندالیه آن، مشبه تشبیه، و مسند آن، مشبه‌به تشبیه است؛ صبح که مسندالیه است به چراغ تشبیه شده که نقش مسندی دارد و سحرافروز صفت آن است.

خاک همان خصم قوی گردنست چرخ همان ظالم گردنزنست (همان: ۸۳)

در هر دو گزاره بیت، رابطه اسناد تشبیهی برقرار شده، خاک، مسندالیه و مشبه است و خصم قوی گردن، مسند و مشبه به؛ در مصراع دوم نیز بین چرخ و ظالم گردن زن، همین رابطه دستوری و بلاغی؛ یعنی اسناد و تشبیه دیده می شود. قوی گردن و گردن زن هر دو صفت هستند.

مسندالیه و مشبه + مسند و مشبه به (با رابطه تشبیهی معکوس در ژرف ساخت)

هر ورقی چهره آزاده ایست هر قدحی فرق ملکزاده ایست (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۰۶)

در این جا رابطه اسنادی و تشبیهی وجود دارد و باید به معکوس شدن تشبیه نیز توجه شود، معمولاً چهره به گل، و فرق به قدح تشبیه می شود؛ اما نظامی در این بیت با برعکس کردن این رابطه، تأکید معنایی مورد نظر خود را بیشتر کرده است.

پیر دو مویی که شب و روز تست روز جوانی ادب آموز تست (نظامی، ۱۳۸۳: ۹۴)

در این گزاره اسنادی تشبیهی، شب و روز به پیر دو مو تشبیه می شود «شب و روز را به پیر دو مویی تشبیه کرده که ما را در دوره جوانی پند می دهد» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۲۰)؛ اگرچه ظاهراً ترتیب قرار گرفتن مشبه و مشبه به در بیت تغییر کرده؛ اما نباید این امر رابطه مسندالیه و مسند را دگرگون کند. این جابه جایی رابطه اسنادی و تشبیهی در بیت زیر نیز دیده می شود:

آب من اینک عرق پشت من بیل من اینک سر انگشت من (نظامی، ۱۳۸۳: ۸۸)

مسندالیه و مشبه (اضافه تشبیهی) + مسند و مشبه به

ای سپر افکنده ز مردانگی غول تو بیغوله بیگانگی (همان: ۸۹)

مصراع دوم گزاره اسنادی تشبیهی است؛ یعنی بیغوله بیگانگی غول تو شده؛ این گزاره دو نوع ساخت دستوری و بلاغی ممکن است داشته باشد:

۱. نهاد استعاری + مسند مشبه به؛ یعنی بیغوله بیگانگی را استعاره از دنیا (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۱۴) بدانیم که به غول تشبیه شده است؛ بیغوله، نهاد مسندالیه، بیگانگی مضاف الیه، و غول، مسند می شود.
۲. نهاد تشبیهی + مسند مشبه به؛ یعنی «ای کسی که بیغوله بیگانگی غول تو شده» (نظامی، ۱۳۸۳: ۸۹)؛ در این شکل، بیغوله بیگانگی اضافه تشبیهی (نبی لو، ۱۳۹۲: ۲۱۵) است؛ در واقع نهاد اصلی در

این خوانش، بیگانگی است که به بیغوله تشبیه شده و غول برای آن مسند دانسته شده؛ درحالی که در خوانش اول، بیغوله نهاد اصلی می‌شود.

مسندالیه و مشبه + متمم و مشبه به + مسند

من چو لب لاله شده خنده‌ناک / جامه به صد جای چو گل کرده چاک (نظامی، ۱۳۸۳: ۵۳)
در این گزاره اسنادی تشبیهی، من نقش مسندالیهی دارد و همچنین مشبه است، چو لب لاله، مرکب از حرف اضافه و متمم، مشبه‌به تشبیه است و خنده‌ناک نقش مسندی دارد.

گاه چو شب نعل سحرگاه باش / گه چو سحر زخمه گه آه باش (همان: ۱۰۱)

در این گزاره اسنادی تشبیهی، مخاطب مسندالیه و مشبه است، شب متمم و مشبه‌به است، نعل سحرگاه ضمن اینکه از نظر دستوری نقش مسندی دارد، خود مشبه‌به برای شب نیز محسوب می‌شود «گاهی مانند شب‌دیز شب نعل سپید سحرگاه داشته و سحرخیز باش» (همان)؛ یعنی مخاطب و شب همزمان مشبه تشبیه دیگری می‌شوند که در آن هر دو به نعل سحرگاه همانند شده‌اند.

۲-۲-۲. گزاره اسنادی استعاری (گزاره استعاره‌محور)

در گزاره اسنادی استعاری معمولاً یکی از طرفین اسناد- که بیشتر مسندالیه است- با بخش مسند گزاره، رابطه استعاری پیدا می‌کند و بین دو طرف اسناد، مانند گزاره‌های اسنادی تشبیهی، رابطه شباهت برقرار نمی‌شود؛ البته این گزاره ممکن است با گزاره‌های اسنادی دیگر مشتبه شود بنابراین مقداری توضیح نیاز دارد؛ گزاره‌های **خورشید گریان شد** یا **خورشید گریزان شد** معادل خورشید گریست و خورشید گریخت، است؛ این گزاره‌ها اسناد تشبیهی نیستند و گزاره عادی زبانی هم فرض نمی‌شوند؛ یعنی مسندالیه و مسند آن‌ها تشبیهی یا عادی نیستند، مسند آن‌ها چون برای غیرجاندار آمده، قید حالت نیز نمی‌تواند باشد؛ بلکه نوعی اسناد همراه با استعاره را بیان می‌کند؛ این گزاره مانند گزاره‌های دیگر پرتکرار نیست، از ویژگی‌های این گزاره، آن است که مسندالیه آن بی‌جان است و مسند آن معمولاً صفتی است که برای جانداران به کار می‌رود، همچنین مسندالیه آن می‌تواند استعاره مصرحه باشد، مثلاً در گزاره **خمره خاموش شد**، خمره می‌تواند علاوه بر کاربرد عادی، مثلاً استعاره مصرحه از شکم باشد. فرق این گزاره با گزاره اسنادی عادی در آن است که مسند به مسندالیه، صفت انسانی یا جاندار بودن می‌دهد.

خنبره نیمه برآرد خروش / لیک چو پر گردد گردد خاموش (همان: ۱۷۷)

در گزاره عادی نمی‌توان خاموشی را به خمره نسبت داد و باید این گزاره را از نوع اسنادی استعاری دانست، از سوی دیگر خمره در این بیت به وجود خود نظامی هم برمی‌گردد و ضمن اینکه مسندالیه مصراع دوم است، استعاره مصرحه از وجود نظامی نیز هست. خموش مسند است که برای جاندار به کار می‌رود و در این جا از طریق اسناد استعاری به خمره نسبت داده شده است.

شیر ز کم خوردن خود سرکش است خیره‌خوری قاعده آتش است (همان: ۱۵۸)

گزاره قاعده آتش خیره‌خوری است، اسناد استعاری است و قاعده آتش مسندالیه و خیره‌خوری مسند آن است که از طریق استعاره، به قاعده آتش اسناد داده شده، بدون رابطه استعاری گزاره بی معنا می‌شود.

ساده دل است آب که دلخوش رسید وز گرهی عود بر آتش رسید (همان: ۱۵۵)

ساده دل بودن مسند است و از طریق استعاره، این صفت به آب اسناد داده شده است.

زهد نظامی که طرازی خوش است زیرنشین علم زرکش است (همان: ۱۶۱)

گزاره زهد نظامی زیرنشین علم زرکش است، گزاره اسنادی استعاری است؛ زهد مسندالیه، زیرنشین مسند، و رابطه اسناد از طریق استعاره برقرار شده «زهد نظامی که طراز جامه تقوای مطرز اوست، زیر علم خلعت زربفت سلطان جای دارد» (همان).

روز به یک قرصه چو خرسند گشت روشنی چشم خردمند گشت (همان: ۱۵۸)

گزاره روز به یک قرصه (خورشید) خرسند گشت، گزاره اسنادی استعاری است، روز مسندالیه، و خرسند مسند آن است.

۳-۲-۳. گزاره‌های اسنادی مجازی (گزاره مجاز محور)

در این گزاره اسناد، مبتنی بر قسمی از مجاز است؛ در ابیات زیر همه گزاره‌ها اسنادی است و ساختار آنها بر یک مجاز استوار است:

لرزه در افتاد به من بر چو بید روی خجل گشته و دل ناامید (همان: ۷۶)

خجل شدن و ناامید شدن فقط به رو و دل محدود نمی‌شود؛ بلکه مجازاً کل وجود پادشاه مد نظر نظامی است.

تا بود آن روز که باشد بهی گردنت آزاد و دهانت تهی (همان)
گردن و دهان مجازاً به کل جسم انسان بر می‌گردد.

هست در این دایره لاجورد مرتبه مرد به مقدار مرد (همان: ۸۸)
مرد مجازاً به جای انسان به کار رفته است.

آینه و شانه گرفته به دست چون زن رعنا شده گیسو پرست (همان: ۸۹)
گیسو مجازاً به تمام زیبایی زن اشاره دارد.

۲-۴. گزاره اسنادی تشبیهی - استعاری

لعبت زرنیخ شد این گوی زرد چون زن حایض پی لعبت مگرد (نظامی، ۱۳۸۳: ۷۹)

در مصراع اول گزاره اسنادی، تلفیقی از تشبیه و استعاره را در خود دارد، گوی زرد استعاره از خورشید است که در جایگاه مسندالیهی واقع شده و از نظر بلاغی مشبه نیز هست و لعبت زرنیخ (عروسکی زرنیخی) از نظر دستوری مسند، و از نظر بلاغی مشبه به برای گوی زرد است؛ بنابراین در این اسناد هم استعاره دخیل است و هم تشبیه و اگر ساختار بلاغی اسناد استعاری- تشبیهی را کنار بگذاریم گزاره کاملاً بی‌معنا خواهد بود.

شاهد باغست درخت جوان پیر شود بشکندش باغبان (همان: ۹۵)

در مصراع اول ابتدا با گزاره اسنادی تشبیهی مواجه می‌شویم، درخت جوان، مسندالیه و مشبه است که به شاهد باغ؛ یعنی مسند و مشبه به تشبیه می‌شود؛ اما نظامی فقط همین اسناد مد نظرش نبوده؛ بلکه سخن درباره پیری و جوانی است؛ یعنی از طریق استعاری می‌خواهد بیان کند که جوانی شاهد و زیباروی باغ وجود است؛ بنابراین، شاهد، باغ و درخت استعاره از زیبارو، وجود و جوانی است.

۳-۵. گزاره اسنادی کنایی (گزاره کنایه‌محور)

از مشخصات این گزاره‌ها وجود رابطه اسنادی همراه با شکل‌گیری کنایه در مسند و فعل است، در این گزاره کنایه مرکزیت دارد و سایر عناصر دستوری و بلاغی نیز کنایه را پیش می‌برند:

چشمه مهتاب تو سردی گرفت لاله سیراب تو زردی گرفت (همان: ۹۴)

چشمه مهتاب مسندالیه، و استعاره از جوانی است، سردی گرفتن یعنی سرد شدن، از مسند و فعل ربطی تشکیل شده و در عین حال سرد شدن کاربرد کنایی دارد و به معنی از دست رفتن و بی رونق شدن جوانی است؛ بدون این وجه بلاغی، گزاره **جوانی سرد شد**، گزاره‌ای بی معنا می‌شود. لاله سیراب، مسندالیه، و استعاره از رخ زیباست، زردی گرفت؛ یعنی زرد شد ضمن مسند و فعل ربطی بودن، کنایه از بی رونق شدن رخسار و از بین رفتن زیبایی آن است؛ در هر دو گزاره گرفت در معنای شد به کار رفته است.

سدره ز آرایش صدرت زهی است عرش در ایوان تو کرسی نهی است (همان: ۲۴)

عرش مسندالیه است و کرسی نه ضمن اینکه می‌تواند مسند و مشبهه برای عرش باشد، بعد کنایی هم دارد؛ زیرا کرسی نه در کاربرد غیرصریحش به معنی خدمتکار است، بنابراین گزاره اسنادی با کنایه و تشبیه آمیخته می‌شود. اگر گزاره بدون این لایه بلاغی در نظر گرفته شود یعنی **عرش کرسی نهی است**، معنای موجهی به دست نمی‌آید.

دور جنیبت کش فرمان تست سفت فلک غاشیه گردان تست (همان: ۱۰)

در مصراع اول این بیت، دور مسندالیه، جنیبت کش، مسند و مشبهه است، و کنایه از فرمان بردن و خدمت کردن است. در مصراع دوم سفت فلک، مسندالیه است که ساختار اضافه استعاری دارد و غاشیه گردان مسند است؛ اما با کاربرد کنایی در معنی چاکری و خدمتگری. هر دو گزاره بدون توجه به ساختار بلاغی آن‌ها بی معنا می‌شوند؛ زیرا نه دور می‌تواند جنیبت کشی کند و نه فلک می‌تواند غاشیه گردانی کند.

بر صفت شمع سرافکنده باش روز فرو مرده و شب زنده باش (همان: ۴۴)

مخاطب در جایگاه مسندالیه قرار دارد و سرافکنده «متواضع» (نظامی، ۱۳۷۲: ۲۴۶)، مسندی است که صرفاً معنای سرافکنندگی آن، مدنظر نیست؛ بلکه به شکل کنایی معنای تواضع نیز از آن به دست می‌آید، مگر آنکه معنای تواضع را کلاً در این گزاره دخیل ندانیم و بپذیریم که تواضع برای شمع بی معنا است.

۳-۲-۶. گزاره اسنادی تلمیحی (گزاره تلمیح محور)

در این گزاره اسناد با مرکزیت یک تلمیح ایجاد می‌شود و بدون در نظر گرفتن تلمیح ممکن است گزاره معنای موجهی نداشته باشد:

گازری از رنگری دور نیست کلبه خورشید و مسیحا یکیست (نظامی، ۱۳۸۳: ۹۵)

در مصراع اول با گزاره اسنادی استعاری مواجه می‌شویم که ژرف‌ساخت تلمیحی دارد و به رنگری حضرت عیسی اشاره می‌کند، و در مصراع دوم، نظامی با تشبیه و تلمیح صریح از گزاره اول رمزگشایی می‌کند. نکته باریک‌تر آن است که گازری و رنگری هر دو استعاره از پیری و جوانی است و در معنای عادی مدنظر نیستند. «سیاه‌شدن مو: رنگری جوانی و سپید شدنش: گازری پیری است؛ یعنی گازری و رنگری مربوط به هم و همیشه با هم است، چنانکه عیسای رنگرز با خورشید گازر در خانه آسمان چهارم جای دارند... رنگری مسیحا هم از معجزات اوست که از یک خم آب به هر رنگی می‌خواستند جامه را رنگ می‌کرد» (همان). با توجه به این توضیحات این گزاره ضمن اسناد دارای ژرف‌ساخت استعاری و تلمیحی است.

یوسف تو تا ز بر چاه بود مصر الهیش نظر گاه بود (همان: ۱۱۴)

گزاره اسنادی در هر دو مصراع مبتنی بر استعاره و تلمیح است، تلمیح آن به داستان حضرت یوسف و ملازمت چاه و مصر با این داستان مشخص است، نکته قابل توجه این است که یوسف، چاه و مصر در معنای عادی و روساختی متوقف نمی‌شود؛ بلکه لایه استعاری و ژرف‌ساختی آن نیز باید در نظر گرفته شود تا گزاره، موجه و پذیرفتنی‌تر شود. «یوسف: کنایه از روح، چاه: کنایه از دنیای مادی، مصر الهی: کشور و شهر الهی، کنایه از عالم علوی. نظر گاه: محل توجه، مورد نظر. معنی: روح تو هنگامی که اسیر چاه این دنیا نشده بود و در عالم علوی بود، توجه‌اش به عالم علوی و آرزویش آن بود که در مصر ارواح بماند و از آنجا دور نشود» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۵۲).

۳-۳. گزاره‌های اسنادی و غیراسنادی دیگر

علاوه بر گزاره‌های پرتکرار فوق در مخزن‌الاسرار به گزاره دیگری بر می‌خوریم که توجه به ساختار و ژرف‌ساخت آن‌ها، به شناخت بهتر گزاره‌های این اثر کمک می‌کند. این گزاره‌ها با ژرف‌ساخت سنت ادبی و عقاید و باورهای قدیمی پذیرفته در متون ادبی شکل می‌گیرند و یا از تناقض و مثل در ژرف‌ساخت آن‌ها بهره گرفته شده است. این گزاره‌ها به شکل اسنادی و غیراسنادی دیده می‌شوند، که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱-۳-۳. گزاره با ژرف‌ساخت سنت ادبی و باورهای پذیرفته شده در ادبیات

در صدف صبح به دست صفا غالبه بوی تو ساید صبا (نظامی، ۱۳۸۳: ۲۳)

گزاره استعارای بیت با این ژرف‌ساخت تشکیل شده که غالیه را در داخل صدف می‌سایند «معمولاً غالیه‌سازان اجزاء غالیه را در پوسته صدف می‌ساییدند» (نظامی، ۱۳۷۲: ۱۹۷).

وان دوسه تن کرده ز بیم و امید زان صدف سوخته دندان سپید (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۲۶)
باور پذیرفت این است که «صدف سوخته در قدیم برای سپید کردن دندان به کار می‌رفته» (همان).

طالع جوزا که کمر بسته بود از ورم رگ زدنت رسته بود (همان: ۱۱۱)
«معتقد بودند که اگر در طالع جوزا رگ بزنند و خون بگیرند زخم خوب نمی‌شود و ورم می‌کند» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۴۷).

مه که سیه روی شدی در زمین طشت تو رسواش نکردی چنین (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۱۱)
«عوام در گرفتن ماه طشت مسی به صدا می‌آوردند و عقیده داشتند صدای طشت سبب می‌شود ازدهایی که ماه را گرفته و خفه می‌کند بترسد و فرار بکند» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۴۷).

شیر تنید است درین ره لعاب سر چو گوزنان چه نهی سوی آب (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۱۳)
«شیر برای شکار گوزن بر اطراف چشمه آب، از دهن خود لعاب ریزد و به گوشه‌ای کمین کند» (همان).

هر که در او دید دماغش فسرد دیده چو افعی به زمرد سپرد (همان: ۱۲۳)
«معتقد بودند که اگر چشم افعی به زمرد نگردد کور شود» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۶۵).

۲-۳-۳. گزاره با ژرف‌ساخت متناقض‌نما
این گزاره با یک کانون زبانی متناقض‌نما همراه است، این تناقض ممکن است در حد لفظی باشد یا در معنا دیده شود، همچنین ممکن است در کاربرد و معنای استعاری، تناقضی ایجاد کند:

من به چنین شب که چراغی نداشت بلبل آن روضه که باغی نداشت (نظامی، ۱۳۸۳: ۴۷)
در این گزاره بلبل مشبه‌به، و روضه‌ای که باغ نداشت، استعاره از عالم معناست؛ «من در این شب بلبل روضه آن عالم معنی بودم که صورت باغ در آن وجود نداشت» (همان)؛ هر چند در ژرف‌ساخت ترکیب روضه‌ای که باغی نداشت، موجه و پذیرفتنی می‌شود؛ اما در روساخت تناقض مرکبیت دارد.

اگر بعد تناقضی گزاره در نظر گرفته نشود با گزاره ناموجهی روبه‌رو می‌شویم؛ یعنی **بلبل گلزاری که باغی نداشت**.

پُر شده گیر این شکم از آب و نان ای سبک آن گاه نباشی گران؟ (همان: ۱۱۵)

در مصراع دوم گزاره با محوریت تناقض شکل گرفته است، هر چند تقابلی سبک و گران، دقیقاً تقابلی قاموسی و لغوی نیست؛ بلکه در فضای بلاغی تناقض ایجاد شده است.

این دو سه یاری که تو داری ترند خشک‌تر از حلقه در بر درند (همان: ۴۹)

گزاره (این دو سه یارِ تر، خشک‌تر از حلقه در بر درند)، با نوعی تناقض لفظی همراه شده و سپس در فضایی بلاغی، تردامنی و آلودگیِ حواس پنجگانه، با خشکی، عدم تحرک و خست‌گره می‌خورد و نهایتاً گزاره با این ساختار از گزاره عادی زبان فاصله می‌گیرد.

۳-۳-۳. گزاره با ژرف‌ساخت ضرب‌المثلی

کاربرد امثال در مخزن‌الاسرار بسیار دیده می‌شود و یکی از ویژگی‌های زبانی و سبکی نظامی است. «کاربرد انواع ضرب‌المثلهای، زبانزدها، و صیغه‌های سوگند و نفرین و دعا که به طور طبیعی در اثنای کلام او انعکاس می‌یابد به این زبان آکنده از تصویر و موسیقی سرشاری و غنایی می‌بخشد که همانند آن در زبان شاعران عصرش نیست» (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۲۲۳). در مخزن‌الاسرار این گزاره‌ها با ژرف‌ساخت و روساخت ضرب‌المثلی شکل می‌گیرد؛ یعنی علاوه بر ظاهر مثل‌گونه، معنا و محتوای دیگری به‌عنوان غرض نهایی مَثَل با خود به همراه دارد:

ز آمدنت رنگ چرا چون می‌است کامدنی را شدنی در پی است (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۱۹)

طبیعتاً علاوه بر ظاهر **هر آمدنی رفتنی در پی دارد**، ژرف‌ساخت آن، بر زندگی و مرگ انسان ناظر است و گزاره، فراتر از شکل ظاهری، معنای درونی و باطنی دارد.

گر به فلک بر شود از زر و زور گور بود بهره بهرام گور (همان: ۱۲۳)

مصراع دوم فقط ناظر به بهرام گور نیست؛ یعنی با روساخت مثل‌گونه، محتوا بر هر انسانی غیر از بهرام گور مطابقت خواهد کرد و اگر گزاره را فقط به بهرام گور منحصر بدانیم دریافت مورد نظر نظامی برای ما حاصل نخواهد شد و آن را به جای به کار بردن برای تمام انسان‌ها، فقط به بهرام گور تقلیل داده‌ایم.

از پس هر شامگهی چاشتیست آخر برداشت فرو داشتیست (همان: ۱۲۱)

گزاره‌ها در دو مصراع، از نوع مثل گونه است و علاوه بر معنای ظاهری، عمق و محتوای درونی دیگری با خود به همراه دارند.

در همه کاری که گرایبی نخست رخنه بیرون شدنش کن درست (همان: ۱۳۳)

این گزاره مبتنی بر مثل مشهور **قدم الخروج قبل الولوج** است و علاوه بر ظاهر، عمق و محتوایی دارد که بر حزم و دوراندیشی و احتیاط استوار است.

در کرم آویز و رها کن لجاج از ده ویران که ستاند خراج (همان: ۱۴۱)

مصراع دوم گزاره‌ایست با ساختار و محتوای مبتنی بر مثل؛ «نظیر مفهوم این عبارت از قابوسنامه، مفلسی دژ روین است» (نظامی، ۱۳۷۲: ۳۸۸).

برای اینکه داده‌ها و نتایج پژوهش، عینی و ملموس تر باشد، ۲۲۰ بیت از ابیات مخزن‌الاسرار (۱۰ درصد کتاب) مدنظر قرار گرفته و یافته‌ها در جدول زیر ارائه می‌شود:

جدول بسامد گزاره‌ها

تعداد و بسامد	گزاره‌ها
۲۳	غیراسنادی تشبیهی
۵۹	غیراسنادی استعاری
۱۲	غیراسنادی مجازی
۲۰	غیراسنادی کنایی
۲	غیراسنادی تلمیحی
۳۲	اسنادی تشبیهی
۲۴	اسنادی استعاری
۲	اسنادی مجازی
۶	اسنادی تشبیهی - استعاری
۴	اسنادی کنایی
۱	اسنادی تلمیحی
۱۴	گزاره با ژرف ساخت سنت ادبی و باورها
۵	گزاره با ژرف ساخت متناقض نما
۲۰	گزاره با ژرف ساخت ضرب المثلثی
۲۲۴	مجموع

از مجموع ۲۲۴ گزاره، ۳۷ درصد به گزاره‌های اسنادی و غیراسنادی استعاری اختصاص دارد که بیشترین بسامد را در این اثر نشان می‌دهد؛ پس از آن، گزاره‌های تشبیهی با بسامد ۲۴ درصد قرار می‌گیرد. گزاره‌های کنایی نیز حدوداً ۱۱ درصد هستند و پس از آن، گزاره‌هایی با ژرف‌ساخت ضرب‌المثلی (۹ درصد) و گزاره‌هایی با ژرف‌ساخت سنت ادبی و باورها (۶/۵ درصد) قرار دارند. این مطلب نشان‌دهنده آن است که نظامی نه تنها در سطح بلاغی استعاره‌گراست؛ بلکه این امر در ساختار دستوری و جمله‌بندی او نیز بسیار تأثیرگذار بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

همان‌طور که دیده شد گزاره‌های شعری نظامی در مخزن‌الاسرار بسیار متنوع و رنگارنگ است و برای تحلیل دقیق ساختار آن‌ها باید با بهره‌گیری تلفیقی از دستور و بلاغت پیش رفت. دستور زبان معیار از تحلیل و بررسی دقیق این گزاره‌ها ناتوان است و ابزار لازم را برای ارائه توصیفی دقیق از ساختار آن‌ها در اختیار ندارد. از سوی دیگر چنان‌که مشخص شد ورود عناصر بلاغی در متن و تأثیرگذاری آن بر ساختار دستوری متن، گزاره‌های متنوعی ایجاد می‌کند، گزاره‌های اسنادی و غیراسنادی استعاره‌محور، تشبیه‌محور، مجازمحور، کنایه‌محور، تلمیح‌محور، تناقض‌محور، مثل‌محور و غیره تنها بخشی از گزاره‌های شعری مخزن‌الاسرار بود و قطعاً ورود و تلفیق همین عناصر محوری در کنار یکدیگر بر تعداد و تنوع این گزاره‌ها خواهد افزود. این پژوهش آغازی است برای ورود در این عرصه جذاب؛ زیرا زبان هر شاعر صاحب‌سبکی می‌تواند این تازگی و تنوع را برای محقق فراهم کند تا از طریق بررسی ساختار دستوری- بلاغی، بتوان توصیف دقیق‌تری از زبان شعر او به دست داد.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- احتشامی هونه‌گانی، خسرو. (۱۳۷۲). زبان‌های از زبان نظامی، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی، تبریز: دانشگاه تبریز.
- برتلس. ی. ا. (۱۳۵۵). نظامی شاعر بزرگ آذربایجان، ترجمه حسین محمدزاده صدیق. تهران: پیوند.

- پورنامداریان، تقی و موسوی، مصطفی. (۱۴۰۰). زبان نظامی گنجوی. *زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز*، ۷۴(۲۴۴)، ۳۲-۱. <https://doi.org/10.22034/perlit.2022.47080.3117>
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۹). *دیوان اشعار*، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: زوار.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۹). *پیرگنجه در جست‌وجوی ناکجاآباد*. تهران: سخن.
- زنجانی، برات. (۱۳۷۳). *هفت پیکر نظامی گنجوی*. تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۷۷). *صورتخیال در خمسه نظامی*. تهران: امیرکبیر.
- شفیعی، محمود. (۱۳۵۶). *سخن نظامی گنجوی: نظری با جمال در لغت‌ها و تعبیرها*: خسرو شیرین - مخزن‌الاسرار. گوهر، (۵۰)، ۱۴۷-۱۵۰.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد دوم. تهران: فردوس.
- طغیانی، اسحاق و نجفی، زهره. (۱۳۹۳). *کارکردهای زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی*. *نشرپژوهی ادب فارسی*، ۱۷(۳۶)، ۳۰۷-۳۳۲.
- فیروزیان، مهدی. (۱۳۸۸). *آفرینشگری موسیقایی-زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی*. *کتاب ماه ادبیات*، ۱۴۸(۲۶-۳۵).
- قاسمی پور، قدرت. (۱۳۹۰). *ترکیب‌سازی‌های واژگانی در پنج گنج نظامی*. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۳(۲)، ۱۱۷-۱۳۶.
- نبی‌لو، علیرضا. (۱۳۹۲). *سحر حلال نظامی*. قم: دانشگاه قم.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۲). *مخزن‌الاسرار*، به کوشش برات زنجانی. تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۸۳). *مخزن‌الاسرار*، تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.

Persian References Translated to English

- Ehteshami Honegani, Kh. (1993). *A language of Nizami language, Proceedings of the International Congress commemorating the ninth birthday of Hakim Nizami Ganjavi*. Tabriz: Tabriz University. [In Persian]
- Bertels. Y. A. (1976). *Nizami, the great poet of Azerbaijan*, Translated by H. Sadiq. Tehran: Pyvand. [In Persian]
- Pournamdariyan, T. and Mousavi, M. (2021). *Nezami's Language. Persian Language and Literature*, Vol. 74, No. 244, pp: 1-32. <https://doi.org/10.22034/perlit.2022.47080.3117> [In Persian]

- Hafez, Sh. M. (1990). *Divan of Poems*, by Qazvini and Ghani. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Zarinkoob, Abdul. H. (2010). *Pire Ganje dar jostojuye nakojaabad*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Zanjani, B. (1994). *Haft peykare Nizami Ganjavi*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Zanjani, B. (1998). *Imagination in Khamse of Nizami*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shafi'i, M. (1977). Ganjavi's Nizami speech: a brief comment on words and interpretations: Khosrow Shirin - Makhzan al-Asrar. Gohar, No. 50, pp: 147-150. [In Persian]
- Safa, Z. (2002). *History of literature in Iran*. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Toghyani, I. and Najafi, Z. (2013). Language functions in Makhzan-al Asrar of Nizami. *Journal of Prose Studies of Persian Literature*, Vol. 17, No. 36, pp: 332-307. <https://doi.org/10.22103/jll.2015.904>. [In Persian]
- Firouziyan, M. (2009). Musical-Linguistic Creativity in Makhzan-al Asrar of Nizami. *Book of the Month of Literature*, No. 148, pp: 35-26. [In Persian]
- Ghasemipour, Gh. (2011). Lexical Compoundings in Nezami's Panj Ganj. *Textual Criticism of Persian Literature*, Vol. 2, No. 10, pp: 117-136. [In Persian]
- Nabilou, A. (2012). *Sebre halal Nizami*. Qom: University of Qom. [In Persian]
- Nizami, E. bin. Y. (1993). *Makhzan-al Asrar*, By Barate Zanjani. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Nizami, E. bin. Y. (2004). *Makhzan-al Asrar. Corrected by Hassan Vahid Dastgardi*, By Saeed Hamidiyan. Tehran: Ghatre. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی